

Kun je een ouwe aap nog kunstjes leren?

101 NUTTIGE
SPREEKWOORDEN
VOOR DE
MODERNE MENS

Inleiding

Spreekwoorden, we doen er weleens neerbuigend over: oubollige tegeltjeswijsheden zijn het, belegen waarheden als koeien, tot op de draad versleten clichés, kortom de banaliteiten van de taal. Maar ondertussen gebruiken we ze wel allemaal. *Boontje komt om zijn loontje, na regen komt zonneschijn, de tijd heelt alle wonden*. En ja, ook *als het kalf verdronken is, dempt men de put*.

Ook al distantieert u zich het liefst van dergelijke gemeenplaatsen, als u weleens kernachtige uitspraken doet als *de leugen regeert of vertrouwen komt te voet en gaat te paard*, gebruikt u uiteindelijk ook spreekwoorden. Zulke catchphrases kunnen immers erg handig zijn om een boodschap kort en toch bloemrijk over te brengen.

En mochten we in onze moedertaal geen spreekwoord kunnen vinden om een bepaalde gedachte mooi uit te drukken, dan is er in het 'buitenlands' altijd wel een geschikte uitspraak beschikbaar. Die nemen we de laatste tijd maar al te graag over: *if you can't stand the heat, stay out of the kitchen*, of: *was sich liebt, das neckt sich*. En als zo'n 'vreemde' uitspraak goed bevalt, vertalen we hem gewoon even: *wie de hitte niet kan verdragen, moet uit de keuken blijven*. Zo breidt die vermaledijde spreekwoordenschat zich nog uit ook.

Spreekwoorden, we doen er vaak een beetje besmuikt over, maar iedereen gebruikt ze. We kunnen gewoon niet zonder. Ze verwoorden kort en krachtig zedenlessen, moralistische opvattingen en allerlei regelmatigheden in 's mensen karakter of gedragspatroon. Bovendien doen ze dat op zo'n manier dat iedereen meteen snapt wat we bedoelen. Want spreekwoorden hebben meestal een vaste vorm en zijn daardoor gemakkelijk als spreekwoord herkenbaar. Op die vorm zijn trouwens vaak nog variaties mogelijk, want de spreekwoorden moeten natuurlijk wel flexibel in het zinsverband passen of soepeltjes in onze conversatie kunnen worden ingepast.

Hoeveel spreekwoorden er nog in gebruik zijn in onze taal, is niet bekend. Duizend? Vijfentwintighonderd? Hoeveel het er ook precies zijn, het zijn er in elk geval veel meer dan de 101 exemplaren die hier besproken worden. Dit boekje is dan ook geen spreekwoordenboek; het wil alleen maar laten zien hoe we aan onze spreekwoorden gekomen zijn en hoe we er nog steeds nieuwe bij krijgen. Het beschrijft dus van een handvol spreekwoorden waar ze vandaan komen, hoe we ze aanpassen aan onze behoeften en hoe we ze gebruiken. Kortom, door welke invloeden de spreekwoordenschat zich ontwikkelt. Want net als de woordenschat is deze voortdurend in beweging. Spreekwoorden ontstaan, veranderen van betekenis, veranderen van vorm en verdwijnen weer. Al kunnen daar soms eeuwen overheen gaan.

Dit boekje gaat in diepste wezen dus over het mooiste aspect van elke levende taal: taalverandering. Dat betekent dat het veel voorbeelden uit de taalwerkelijkheid bevat. Voorbeelden uit de hogere literatuur, maar ook voorbeelden van volkszangers en rappers, want spreekwoorden zijn in elke tekstsoort te vinden: van gedicht tot smartlap en van roman tot krantenbericht. Elke schrijver of spreker – u dus ook, lezer! – bedient zich van de zeggingskracht van spreekwoorden.

En mocht u even geen bekend spreekwoord voor de pak hebben, dan is er altijd wel ergens een onbekend spreekwoord te vinden dat u kunt lenen: 'Regent het in juni, vergeet u dan uw plu nie' (Koot en Bie).

Zijn alle mensen gelijk?

Een paar jaar geleden schreef *De Limburger* over een optreden van 'de nationale knuffelbeer' Frans Bauer in het plaatsje Valkenburg. Als Frans daar arriveert, is het parkeerterrein vol. Behalve voor Frans, 'die zijn zwarte Mercedes-jeep pal voor de ingang van de vipruimte parkeert'. *De Limburger* concludeert: 'Alle mensen zijn gelijk, maar sommige mensen zijn meer gelijk dan andere.'

Het is een spreekwoord dat je steeds vaker in kranten, tijdschriften en boeken aantreft: *alle mensen zijn gelijk, maar sommige zijn gelijker / meer gelijk dan andere*. Dat zal wel te maken hebben met de beruchte kloof tussen arm en rijk, tussen laag- en hoogopgeleid, tussen burger en politiek, kortom tussen het volk en de elite.

Nederlanders zijn geneigd dit spreekwoord in verband te brengen met een overbekende uitspraak uit de roman *Animal Farm* (1945) van George Orwell. In dat moderne sprookje over een dierenheilstaat nemen de varkens op een zeker moment de macht over en vormen ze het gelijkheidsbeginsel in hun heilstaat om tot *all animals are equal, but some animals are more equal than others*.

Deze uitspraak wordt vaak ongewijzigd aangehaald, maar hij wordt ook wel vertaald: *alle dieren zijn gelijk, maar sommige zijn gelijker dan andere*. Opmerkelijk genoeg wordt de Engelse versie vaak anoniem geciteerd, terwijl de uitspraak in het Nederlands meestal wordt vermeld met een verwijzing naar Orwell. *Alle dieren zijn gelijk* ... heeft in het Nederlands blijkbaar nog niet de status van spreekwoord bereikt. In tegenstelling tot de variant *alle mensen zijn gelijk, maar sommige zijn gelijker dan andere*, die zo vaak wordt gebruikt dat hij idiomatisch is geworden.

Het is niet goed uit te maken of dit spreekwoord, dat pas aan het einde van de 20^e eeuw gangbaar is geworden, een aanpassing in onze taal is van het citaat van Orwell. Het is namelijk even goed mogelijk dat het Nederlandse spreekwoord een letterlijke vertaling is van *all men are equal, but some are more equal than others*, die in het Engels reeds als spreekwoord fungeert: de machtigen kunnen zich veel meer veroorloven dan gewone mensen.

Gooi geen stenen als je in een glazen huis woont

Over BN'ers schrijft Willeke Alberti in haar autobiografie: 'Ze hebben ook geleerd: als je zelf in een glazen huisje woont, moet je niet met stenen gooien.' Wie zelf een publieke figuur is en dus aan het oordeel van iedereen blootstaat, moet altijd oppassen met wat hij over anderen zegt. Niet kwaadspreken over anderen, dan zullen anderen dat ook niet doen over jou, dat is de betekenis die Willeke Alberti geeft aan het spreekwoord *wie in een glazen huis woont, moet niet met stenen gooien*.

In het BN'ers-tijdperk wordt dit spreekwoord meestal zo gebruikt. Het is een relatief kleine betekenisverschuiving ten opzichte van de betekenis die het vroeger had. Toen betekende *wie in een glazen huis woont, moet niet met stenen gooien* meestal: wie zelf aan kritiek blootstaat, kan maar beter geen kritiek op anderen uiten. Of sterker nog: wie zelf niet helemaal onschuldig is, moet geen beschuldigingen uiten naar anderen. Zo schrijft iemand in een ingezonden brief in *NRC*: 'Wie in een glazen huis woont, moet niet met stenen gooien', dacht ik na lezing van uw artikel waarin de staf wordt gebroken over het gebrekkige taalgebruik en spelvaardigheid van de hedendaagse studenten. Ik had toen net in uw bijlage de ingezonden brieven gelezen waarin u tot driemaal toe "wishful thinking" in de kopjes verkeerd spelt!'

Waarschijnlijk is de betekenis van het spreekwoord in het recente verleden veranderd onder invloed van de uitdrukking *in een glazen huis(je) wonen*: blootstaan aan het oordeel van iedereen.

Is het allemaal goud wat er blinkt?

Nick & Simon, wie kent ze niet? De denkers des vaderlands zullen ze nooit worden, maar het volk vermaken met quasidiepzinnige teksten kunnen ze als de besten. Luister maar mee naar een stukje uit 'Kreeg ik maar genoeg':

*Ik ben omsingeld door waar ik mezelf mee heb omringd
Als de leegte mij vervult
Jij weet net zo goed, het is niet alles goud wat blinkt
Onder de laag verguld
Vergeefs de blinde lust verhuld*

Het rijmt. Nou ja, min of meer. Maar wat belangrijker is, de heren zingen hier een tegeltjeswijsheid. In het woordenboek heet zo'n wijsheid een spreekwoord: *het is niet al(les) goud wat (er) blinkt*.

Er zijn diverse varianten op dit spreekwoord. Zo wordt het werkwoord *blinken* geregeld vervangen door *glanzen* of *glimmen*, werkwoorden die mooi allitereren met *goud*. En geregeld duikt het spreekwoord op in omgekeerde volgorde: *alles wat blinkt/glimt/glanst, is geen goud* of *niet alles wat blinkt/glimt/glanst, is goud*. De laatste jaren tref je ook geregeld een variant met *glitteren* aan: *niet alles wat glittert, is goud*. Dat zal wel de invloed van het Engels zijn: *all that glitters is not gold*.

Spreekwoorden van deze strekking zijn in zo ongeveer alle Europese talen bekend. Allemaal zijn ze terug te voeren op *non omne est aurum quod splendet* in het klassiek Latijn.

De dingen zijn minder mooi dan ze lijken, dat is wat dit spreekwoord wil zeggen. Van alle metaforische spreekwoorden die deze gedachte uitdrukken, is *het is niet al goud wat er blinkt* verreweg het bekendst. Synoniemen die je soms aantreft zijn: *het is niet overal zomer waar de zon schijnt* en *zijn en schijn zijn twee*. Het bekendste synoniem klinkt veel prozaïscher: *schijn bedriegt*.

Natuurlijk gaan grappenmakers geregeld met dit spreekwoord aan de haal. Daarbij wordt in plaats van *blinken* een daarop rijmend werkwoord (*klinken*, *stinken*) gebruikt. In een recensie over een muziekuitsvoering van Plácido Domingo schreef *De Telegraaf* in 2014: 'Om hem heen is niet alles goud wat klinkt.' De oude tenor werd namelijk maar matig begeleid door 'niet de subtielste dirigent op aarde'. Ten slotte is een variant – of beter gezegd een nogal informele uitbreiding op dit spreekwoord – het vermelden waard: *het is niet alles goud wat blinkt en ook niet alles stront wat stinkt*. Maar die vermeldt geen enkel woordenboek.

Moet geld rollen?

‘Het is typisch voor gierige mensen dat ze geen visie hebben. Geld moet rollen, zeker als ge ’t hebt’, schrijft Herman Brusselmans in *Het einde van mensen in 1967* (1999). Het idee achter het spreekwoord is dat het beter is (voor de economie) om geld uit te geven. Vaak wordt het gebruikt als aansporing om het geld niet langer op te potten maar om te gaan consumeren. ‘Ze moeten het geld opnieuw verdelen, en ze moeten verbieden dat er ooit nog iemand mag schrapen en potten. Geld moet rollen, verdomme!’, schrijft Tom Lanoye in *Alles moet weg* (1988). Soms zegt iemand het als excuus als hij of zij veel geld heeft uitgegeven. Maar meestal wordt het gezegd als een economische wetmatigheid.

Het spreekwoord lijkt nog vrij jong te zijn: vroege vindplaatsen dateren uit het midden van de 19^e eeuw. In die tijd werden geregeld wat wijdlopiger varianten gebruikt, zoals *geld is rond en gemaakt om te rollen* of *geld is rond, dus moet het rollen*. Zo staat in de *Java-Bode* in 1887 de volgende dialoog:

‘*Geld is rond en gemaakt om te rollen*’, zei een verkwister tegen een gierigaard. ‘*Dat is ten minste uwe opvatting van de zaak*’, zei deze, ‘*maar ik zeg dat geld plat en gemaakt is om het op te stapelen.*’

In de volksmond weet men echter beter hoe het komt dat geld moet rollen: ‘Geld moet rollen, anders hadden ze het wel vierkant gemaakt.’

Hoewel sparen en zuinigheid in de Lage Landen belangrijke waarden zijn, is het spreekwoord niet als berisping bedoeld; wie het geld laat rollen, is niet meteen een verkwister. Dat verklaart ook wat het werkwoord *moeten* in het spreekwoord doet: zonder consumptie staat de economie stil. *Money makes the world go round*, luidt een vrij recent Engels spreekwoord. Het werd aan het einde van de 19^e eeuw bekend als variant op *love makes the world go round*, maar werd pas populair dankzij ‘The money song’ uit de musical *Cabaret* (1965). De laatste jaren komt dit Engelse spreekwoord ook nu en dan in vertaling voor. ‘Geld laat de wereld draaien’, schreef *NRC Handelsblad* in 2002, en op internet is *geld maakt dat de wereld draait* te vinden. Ze zijn nog niet courant, deze leensprekwoorden, maar ze zouden het zomaar kunnen worden. Dan kunnen we de wereld dus draaiend houden met het geld dat rolt.

Bitter in de mond maakt het hart gezond

Ronald Giphart noemt het spreekwoord *bitter in de mond maakt het hart gezond* in zijn roman *Troost* (2005) 'een volslagen onzinnige culinaire wijsheid'. Die uitspraak is aanvechtbaar, want een gerecht met een bitter accent kan wel degelijk gezond zijn. Het spreekwoord is van oorsprong namelijk geen culinaire, maar een artseneeskundige wijsheid: al in de 16^e eeuw brachten heelmeeesters en kruiden-vrouwjes met slogans als *bitter in den mont, is therte ghesont* bitter smakende drankjes aan de man.

Die aanprijzing was nodig ook, want mensen zijn van nature niet zo happig op bittere producten. Bitter wordt geassocieerd met vergif, en veel patiënten zouden geen bittere pillen slikken als dat niet voor hun bestwil was. Het spreekwoord *bitter in de mond maakt het hart gezond* had vroeger dan ook primair als functie om patiënten ervan te overtuigen de voorgeschreven bittere geneesmiddelen in te nemen.

Het spreekwoord wordt nog steeds toegepast op geneesmiddelen en voedsel, maar geregeld wordt het figuurlijk gebruikt, bijvoorbeeld door politici, om duidelijk te maken dat minder aangename maatregelen (zoals bezuinigingen) toch heel goed kunnen uitpakken (bijvoorbeeld om de begroting weer op orde te krijgen).

De hamvraag die het spreekwoord oproept, is: zijn bittere stoffen ook echt goed voor het hart? Ongetwijfeld is dat het geval in de Chinese kruidengeneeskunde en allerlei alternatieve therapieën. Maar in de reguliere geneeskunst is er geen noodzakelijk verband meer tussen de smaak van alfa- en bètablokkers en hun therapeutische werking op het hart. Want bittere geneesmiddelen kunnen tegenwoordig desgewenst eenvoudig worden ontbitterd. Met een bitterblokker.

Als het regent in Den Haag, druppelt het in Brussel

Schrijfster Ann De Craemer keerde zich in 2013 in een artikel in *HP/De Tijd* tegen de betutteling in Nederland. Ze vreesde dat ook België aan het betuttelvirus zou gaan lijden: 'In mijn eigen vaderland, België, is er nog geen debat over het optrekken van de leeftijdsgrens voor alcohol, al zou het me niet verwonderen als dat niet lang meer zou duren – als het regent in Den Haag, druppelt het al snel in Brussel.'

Die laatste zin is een spreekwoord, dat zoveel betekent als: gebeurtenissen of trends in Nederland zijn ook, zij het in wat mindere mate, in België te merken. Het spreekwoord, dat in het verleden nog wel eens werd gebruikt in verband met het schoolsysteem, is een variant op het bekendere *als het regent in Parijs/Frankrijk, druppelt het in Brussel/België*. Daarmee wordt bedoeld dat wat in een gezichtsbepalende stad gebeurt, zich ook – in beperktere mate – in een andere plaats voordoet. Begin 2016 schreef journalist Jef Lambrecht in *De Morgen* over de invloed van het internationale terrorisme: '2015, begonnen met aanslagen in lichtstad, feeststad Parijs, eindigde met nog groter bloedvergieten. En als het regent in Parijs, druppelt het in Brussel.' Onbedoeld bleken dat voorspellende woorden te zijn: op 22 maart 2016 vonden ook in Brussel bloedige aanslagen plaats.

Er zijn nog wel andere varianten van het spreekwoord te vinden. Gemeenschappelijk kenmerk ervan is dat er een verband wordt gelegd tussen twee steden of staten, waarbij de invloedssfeer van de een zich uitstrekt tot de ander: *als het in Duitsland regent, druppelt het in Nederland; regent het in Den Haag, dan druppelt het in Vlaanderen*. Het aantal variaties is schier onuitputtelijk. Schrijver Herman Brusselmans gebruikte in *Trager dan de snelheid* (2010) het patroon dat ten grondslag ligt aan dit spreekwoord voor een mooie persiflage: 'Alles wat het hier onleefbaar maakt, komt overgewaaid uit Amerika. Als het in Cincinnati regent, druppelt het in Gent. Ik bedoel maar.'

Opmerkelijk is dat het spreekwoord de laatste tijd een nieuwe variant ontwikkelt, waarbij Brussel niet meer verwijst naar de stad, maar symbool is voor de EU. In die betekenis figureert Brussel in 'Europese' varianten van het spreekwoord: *Regent het in Brussel, dan druppelt het in Den Haag*. Oftewel: wat de EU in Brussel bedisselt, heeft z'n weerslag in politiek Den Haag.

Het is het donkerst voor het daagt

Als de nood het hoogst is, is de redding nabij – het is een spreekwoord dat we al sinds de 15^e eeuw gebruiken. Het heeft een vrijwel letterlijke betekenis: als de moeilijkheden bijna ondraaglijk zijn, doemen er meestal oplossingen op.

Niet dat dit spreekwoord zal verdwijnen, maar het zou weleens concurrentie kunnen krijgen van een wijsheid van het type *het is het donkerst voor het daagt*. Dat spreekwoord bestaat weliswaar nog niet, maar is wel hard op weg er een te worden. De afgelopen jaren figureerde deze metafoor namelijk meer dan eens in de media.

Neem de Belgische krant *De Standaard* van 12 november 2011: ‘Het is het donkerst vlak voor dageraad’, kopte de krant boven een artikel over de economische crisis die Europa op dat moment al vier jaar in haar greep hield. Een paar jaar later lasen we in dezelfde krant over de goudprijs: ‘Wat omhoog gaat, moet ooit weer naar beneden, is de vertaling van een bekende beurswijsheid. Voor het omgekeerde bestaat er geen snedig gezegde. “Het is het donkerst voor het daagt” zegt wel dat als de problemen het grootst lijken, er beterschap in zicht is.’

Niet alleen op financiële sites worden in diezelfde periode vergelijkbare uitspraken gevonden, maar ook op weblogs over spiritualiteit en zingeving: ‘Geef niet op als je je overweldigd voelt door de narigheid. Het is vaak het koudst en donkerst vlak voor de dageraad.’

Het spreekwoord – laten we het alvast maar zo noemen – is ontleend aan het Engels, want daarin is de pendant *it's the darkest before (the) dawn* wel al langer bekend. Enkele eeuwen zelfs al. Het is een mooie metafoor, waarvan de ‘vertaling’ onze woordenschat weer een tikje fraaier kan maken.

Kun je een ouwe aap nog kunstjes leren?

Spreekwoorden, we doen er weleens neerbuigend over: oubollige tegeltjeswijsheden zijn het, tot op de draad versleten clichés, kortom de banaliteiten van de taal. Maar ondertussen gebruiken we ze allemaal. *Pluk de dag, de tijd heelt alle wonden, het is eenzaam aan de top ...*

We kunnen dus gewoonweg niet zonder! Zulke catch-phrases zijn immers erg handig om een boodschap kernachtig en toch bloemrijk over te brengen. Bovendien 'lenen' we zo'n moralistische uitspraak uit de woordenschat en hoeven we er daarom niet zelf de volledige verantwoordelijkheid voor te nemen.

Spreekwoorden ontstaan, veranderen van betekenis of van vorm en verdwijnen weer. In dit vrolijk geïllustreerde boek beschrijft Ton den Boon van **101 nuttige spreekwoorden voor de moderne mens** waar ze vandaan komen, hoe we ze aanpassen en hoe we ze tegenwoordig gebruiken, met illustratieve voorbeelden uit onze taal en cultuur – van Cicero, Vondel en Nietzsche tot Herman Brusselmans, Harry Potter en Nick & Simon.

Ton den Boon (1962) studeerde Nederlands en Algemene Literatuurwetenschap. Sindsdien is hij werkzaam als Nederlands hoofdredacteur van de Dikke Van Dale en schrijver van boeken over taal, kunst en literatuur.

WWW.VANDALE.NL
WWW.VANDALE.BE

